

НАРОДНІ БУДИНКИ У ПРОЕКТАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглядається проблема відкриття на Чернігівщині народних будинків. Увага зосереджується на вивченні Чернігівською губернською земською управою існуючих проектів організації народних будинків, розробці статуту та правил фінансування цих культурно-просвітницьких установ та заснуванні перших народних будинків.

Ключові слова: народний будинок, позашкільна освіта, проект, губернське земство, повітове земство.

Однією з важливих складових культурно-освітнього напрямку діяльності земських установ Чернігівської губернії була організація позашкільної освіти сільського населення. Ця сфера включала в себе цілу низку заходів, зокрема, відкриття бібліотек-читалень, музеїв, організацію курсів для дорослих, проведення лекцій, вистав, спектаклів тощо. На початку ХХ ст., а особливо з початком Першої світової війни, набуло актуальності об'єднання цих заходів в одній установі, що мало б забезпечити ґрунтовнішу та якіснішу культурно-просвітницьку роботу серед населення. У зв'язку з цим і поширилася ідея відкриття народних будинків.

Аналізуючи внесок земських установ у розвиток позашкільної освіти, С. Сірополко, В. Трутовський, В. Чарнолуський [17, 21–22] вказали на важливе значення саме народних будинків, охарактеризували деякі земські проекти щодо організації цих установ та відмітили участь у їх створенні кооперативів. Окремі публікації з означеної проблеми з'явилися на сторінках періодичної преси Чернігівської губернії на початку ХХ ст. Так, М. Могилянський [10] називав причини, які спонукали земства звернути увагу на побудову народних будинків та аналізував їхню структуру. Інформативною є замітка І. Дальського [2], в якій автор подав відомості про діяльність Носівського народного будинку по окремих комісіях. Сучасні дослідники П. Галкін та Г. Герасименко в другому томі колективної праці «Земское самоуправление в России, 1864–1918» [8] відмітили, що народні будинки вважалися кращою формою організації позашкільної освіти в Російській імперії та справді ставали центрами просвітництва в сільській місцевості. Утім, П. Галкін зазначив, що діяльність земських установ по їх облаштуванню не стала систематичною через великі фінансові витрати та недостатність земського впливу на результат своїх капіталовкладень [8, с. 154]. У той же час Г. Герасименко прийшов до висновку, що в 1917 р. в окремих повітах та навіть губерніях (у Перекопському повіті Таврійської губернії, Катеринославській губернії) була побудована ціла мережа народних будинків [8, с. 339]. Загалом, нині проблема відкриття народних будинків досліджена лише фрагментарно. Створення ж цих культурно-просвітницьких установ саме в Чернігівській губернії наразі не було предметом окремого дослідження, а отже, потребує всебічного вивчення.

Метою нашої публікації є висвітлення підготовчої діяльності земств Чернігівської губернії з організації народних будинків та перші кроки з їх відкриття. Для реалізації поставленої мети слід проаналізувати проекти народних будинків, які були розроблені іншими земствами та бралися Чернігівським губернським земством за основу власної

роботи в цій сфері; окреслити заходи земських установ та місцевих організацій з культурно-просвітницькими функціями по відкриттю перших народних будинків.

До середини 1890-х рр. зусилля земств були зосереджені переважно на розвитку початкової школи. Однак виявилось, що шкільної освіти без позашкільних просвітницьких заходів недостатньо для вкорінення грамотності. Серед випускників шкіл нерідко спостерігалися рецидиви неписьменності. На Московському загальноземському з'їзді з народної освіти (1911 р.) було закріплено рівноцінність шкільної і позашкільної освіти в земській просвітницькій діяльності. На тому ж з'їзді було визначено, що основною складовою позашкільної освіти мав стати народний будинок [5, арк. 1 зв. –2].

Гостро проблема позашкільної освіти постала з початком Першої світової війни. Як писав М. Могилянський, «на перший погляд може здатися, що війна, яка вимагає таких грандіозних коштів на цілі чисто воєнні, не сприятлива для розвитку заходів чисто культурного характеру. Але тепер уже стало банальною істиною, що війна є також явище і духовного порядку, і що на війні важливі не лише гармати, рушниці, штики, броненосці, аероплани, міни, – важливий ще й міцний народний дух» [10, с. 2]. У 1915 р. міністр внутрішніх справ вказав на необхідність поширення серед населення ідей тверезості та створення умов для організації культурного дозвілля [16, с. 12].

Розширити свою позашкільну діяльність намагалося й Чернігівське губернське земство. На 51 черговій сесії 9 лютого 1916 р. губернські земські збори ухвалили здійснити низку культурно-просвітницьких заходів. Одним із них було облаштування народних будинків. Для цього губернській земській управі було доручено вивчити питання організації вказаних установ, підготувати для них статут та розрахунки їх приблизної вартості [7, с. 126].

До екстреної сесії, яка відбулася 20 червня 1916 р., губернська земська управа підготувала доповідь про організацію народних будинків. Першу частину доповіді становив аналіз напрацювань інших земств щодо особливостей створення та діяльності народних будинків. Зокрема, було проаналізовано проект Уфимського земства. Відповідно до нього, народний будинок мав бути не лише установою, яка задовольняє культурні потреби населення, але й адміністративним центром, що об'єднує і направляє всю позашкільну просвітницьку діяльність у певному районі. Передбачалося будівництво для кожної губернії мережі сільських, волосних (районних), повітових та губернського народних будинків, які б перебували у зв'язку між собою і становили цілісну систему організації всієї справи позашкільної освіти в губернії [5, арк. 2].

Сільський народний будинок мав створюватися в окремому приміщенні для одного шкільного району (території радіусом 3 версти). У народному будинку мали розміщуватися бібліотека та недільна школа, проводитися курси для дорослих, народні читання і лекції. Районний чи волосний народний будинок містив би бібліотеку-читальню, рухомий музей посібників для занять з дорослими, склад картин для народних читань, сцену та глядацький зал (аудиторію) з необхідними для театру приміщеннями, класну кімнату, квартиру для завідуючого і сторожа. Завідуючий районним народним будинком мав бути одночасно й керівником позашкільної освіти в усьому районі [5, арк. 2–3 зв.; 10, с. 1]. Отже, проект Уфимського земства вирізнявся завершеністю системи організації означених культурно-просвітницьких установ. Однак, на думку Чернігівської губернської земської управи, неоліком проекту було повне усунення від справ облаштування та управління народними будинками місцевого населення, відсутність їх зв'язку з господарсько-економічним життям району.

Інший підхід до справи відкриття народних будинків передбачало Пермське земство. Як вказувалося в доповіді губернської земської управи «будь-яке починання, будь-яка організація, нав'язана населенню зовні і не викликана потребами самого населення, не може розраховувати на тривале процвітання... Організація, покликана до життя самим населенням, його вільною ініціативою і його коштами, завжди може розраховувати на подальший розвиток і процвітання. Пряме завдання земства прийти на допомогу такій організації, якщо вона несе в собі задаток виховно-просвітницького характеру» [5, арк. 3]. Отже, відповідно до Пермського проекту, відкриття народних будинків опиралося б на ініціативу та кошти перш за все самого населення, а земство – лише надавало б допомогу. У цих установах мали бути бібліотека-читальня з ретельним підбором книг,

які б відповідали потребам селян, і аудиторії для облаштування спектаклів, читань, лекцій, бесід, танцювальних та музичних вечорів. Також тут же проходили б зібрання всіх суспільних організацій – пожежних дружин, кредитних, сільськогосподарських та споживчих товариств. Населення повинне почувати себе господарем народних будинків, а тому йому доручалося управління закладами. При кожному будинку мало бути організоване спеціальне товариство, до складу якого входили б представники земських, суспільних, кооперативних організацій, окремі особи обох статей незалежно від статків, звання, віросповідання, які вносили б щорічно не менше 25 коп. Отже, створення народних будинків ставилося у залежність від ініціативи самого населення, а також і від його заможності. Проте це могло мати як вказані вище позитивні, так і негативні наслідки, адже якщо в громади не було коштів, вона не змогла б організувати народний будинок, попри своє бажання його мати [5, арк. 3–3 зв.].

Подальший розвиток проекти Уфимського та Пермського земств отримали на загальноземській нараді з просвітницьких заходів, що відбулася влітку 1915 р. в Ярославлі. У ній зголосилися взяти участь 22 губернські земства [18, с. 7]. Представником від Чернігівського губернського земства був С. Чарнолуський [7, с. 30].

Відповідно до рішення наради в Ярославлі, народний будинок, як центр суспільного життя і розвитку культурної самодіяльності місцевого населення, мав виконувати такі завдання: об'єднувати місцеві громадські сили і соціально виховувати населення, сприяти його духовному і фізичному розвитку, задовольняти потреби у сфері загальних і спеціальних знань, сприяти вивченню місцевої природи і життя [5, арк. 4; 19, с. 6]. Згідно з поставленими завданнями, у цих установах могли проводитися різного роду суспільні зібрання і святкування, народні читання, лекції, бесіди, спектаклі, концерти, вокальні, музичні й танцювальні вечори. Також планувалася організація в них просвітницьких, наукових, художніх та спортивних гуртків і товариств, бюро екскурсій, дитячих клубів, садків та ясел, бібліотек, читалень, книжкової, газетної та картинної торгівлі, недільних і вечірніх шкіл, класів й курсів для дорослих, музеїв наочних посібників, виставок, кінематографа, громадських чайних та їдалень [5, арк. 4 зв.].

На нараді було визначено роль земства у справі розвитку народних будинків. Указувалося, що земство мало підтримувати ініціативи населення, а також місцевих суспільних організацій, які виконували просвітницькі завдання. Підтримка мала полягати в матеріальній, організаційній і консультативній допомозі при створенні та діяльності народних будинків. Корисною була б і технічна допомога земства при будівництві приміщень. Фінансова участь органів місцевого самоврядування мала полягати в одноразових і щорічних асигнуваннях для будівництва або наймання приміщень, їхнього утримання та придбання інвентарю [5, арк. 5 зв.–6].

Отже, розглянуті Чернігівською губернською земською управою проекти визначали роль народних будинків, їхнє завдання та особливості організації в межах губернії. У розробках були представлені різні підходи до розподілу обов'язків між громадськими організаціями та органами місцевого самоврядування щодо фінансування народних будинків. Вони давали можливість земським установам Чернігівської губернії обрати той варіант, який найбільше відповідав їхнім можливостям та потребам населення губернії.

Друга частина доповіді Чернігівської губернської земської управи містила пропозиції щодо організації роботи земських установ по відкриттю народних будинків. Управа запропонувала в їхньому фінансуванні орієнтуватися на рішення Пермського земства, тобто лише надавати допомогу населенню, яке саме мало ініціювати відкриття цих культурно-просвітницьких закладів. Діяльність земства у сфері позашкільної освіти не повинна була обмежуватися лише відкриттям народних будинків, а мала становити цілий комплекс заходів (відкриття народних бібліотек, народних театрів, музеїв наочних посібників, організацію читань, лекцій тощо). Народний будинок мав бути одним із елементів системи позашкільної освіти і завершувати та об'єднувати діяльність земств і місцевих суспільних організацій у справі задоволення культурно-освітніх потреб населення [5, арк. 7 зв.–8].

Чернігівська губернська земська управа вважала необхідним визнати завданням земства і місцевих суспільних організацій відкриття народних будинків у найбільших населених пунктах губернії. В основу роботи з їх організації лягли рішення наради в Ярославлі. Пропонувалося надання губернським та повітовими земствами технічної

допомоги місцевим суспільним організаціям у розробці планів побудови народних будинків. Також було вказано на потребу створення спеціальних фондів для видачі допомоги та позик на їхнє будівництво та організацію [5, арк. 14 зв.–15].

Враховуючи пропозиції управи, Чернігівські губернські земські збори прийняли рішення просити повітові земства створити культурно-просвітницькі комісії, що мали опікуватися справою організації народних будинків. Потім при управі була б утворена губернська комісія у складі представників від повітових управ та культурно-просвітницьких комісій, кустарно-кооперативного відділу при губернській управі, губернської каси дрібного кредиту, місцевих просвітницьких організацій та окремих діячів з позашкільної освіти. Також було визнано бажаним створення особливих фондів (губернського та повітових) для видачі допомоги і безвідсоткових позик на будівництво та організацію народних будинків у Чернігівській губернії. Для утворення губернського фонду народних будинків мали бути використані 100 тис. руб. капіталу обов'язкового страхування. Необхідні в поточному році кошти мали бути взяті з існуючого культурно-просвітницького фонду губернського земства, який становив 30 тис. руб. [3, арк. 17–18; 9, с. 4–5].

Губернською земською управою були підготовлені правила видачі допомоги та довгострокових позик зі спеціального фонду Чернігівського губернського земства на побудову і організацію народних будинків. У правилах вказувалося, що губернське земство створює спеціальний фонд для видачі допомоги і позик місцевим громадським установам і організаціям на побудову, розширення й облаштування приміщень для народних будинків, наймання приміщень, придбання інвентарю та утримання цих закладів. Позики і допомога мали видаватися лише організаціям зі статусом юридичних осіб: місцевим просвітницьким товариствам, кооперативам, органам сільського самоврядування, повітовим управам. Допомога на побудову приміщень призначалася постановою губернських земських зборів у розмірі 1/5 кошторису на побудову приміщення. 1/5 суми мала надати готівкою організація та 3/5 – могли бути видані з фонду губернського земства у вигляді довгострокової позики (на термін до 10 років). Найвищий розмір допомоги становив 3000 руб., позика – 9000 руб. Господарське утримання культурно-просвітницького закладу мало здійснюватися за рахунок місцевої організації, яка його будувала. Крім того, із губернського фонду могла надаватися допомога й на наймання приміщення, початкове облаштування народного будинку, придбання кінематографа – ½ витрат (до 200 руб.), на облаштування народного театру – ½ витрат (до 150 руб.). На земельній ділянці, відведеній під народний будинок, громада чи організація, яка отримувала субсидію й позичку, мала облаштувати сад та майданчик для дитячих ігор [5, арк. 15 зв.–17].

Було розроблено й статут товариства «Народний дім». У ньому вказувалося, що товариство могло складатися з обмеженої кількості членів, незалежно від стану, звання та віросповідання, за винятком неповнолітніх, учнів нижчих і середніх навчальних закладів, нижчих військових чинів та осіб, обмежених у правах за рішенням суду. Членами товариства (почесними, пожиттєвими, дійсними) могли бути через своїх виборних представників земські, суспільні й кооперативні організації, союзи й артлі. Справами товариства мали завідувати загальні збори членів, що проходили б не менше 1 разу в рік. Надзвичайні збори могли скликатися для розв'язання невідкладних питань. Поточні справи народного будинку вирішувало правління, до якого мали входити, окрім осіб, обраних на загальних зборах (не менше 5 чол.), представники (по одному) від земств, сільських громад і суспільних організацій, котрі надали матеріальну допомогу при будівництві народного будинку та асигнували кошти на розвиток діяльності товариства. Із правління обиралися голова, заступник, секретар і скарбник. Правління обиралося на 2 роки. Джерелами утримання народного будинку мали бути членські вклади, прибутки від платних вечорів, концертів і спектаклів, допомога земств, кооперативів та інших організацій, пожертвування приватних осіб тощо [5, арк. 17 зв.–20].

Проблема участі земських установ у відкритті народних будинків була передана для розгляду повітовими земськими зборами. Так, Глухівські чергові повітові земські збори сесії 1916 р., вивчивши це питання, ухвалили створити спеціальний фонд з облаштування народних будинків і здійснити відрахування до нього в розмірі 3 тис. руб.

зі щорічними поповненнями фонду в розмірі щонайменше 3 тис. руб. [1, с. 3]. Утворення спеціального фонду схвалили й Ніжинські повітові земські збори на засіданні 13 листопада 1916 р., асигнувавши на цю потребу 2 тис. руб. [5, арк. 32 зв.]. Борзнянські, Новозибківські та Новгород-Сіверські повітові земські збори, проаналізувавши правила видачі допомоги і позики з губернського фонду, вказали на потребу збільшити їхні розміри, зважаючи на вартість будівництва приміщень у воєнний час [5, арк. 23 зв., 24 зв., 42 зв., 77–77 зв.]. Про бажаність участі земства в складанні технічних планів, нагляді за будівництвом та утриманні народних будинків вказували управи Мглинського та Городнянського повітових земств [5, арк. 57, 68]. Суразьке земство, погодившись із пропозиціями губернського, акцентувало увагу на ініціативі самого населення, а тому наполягало на відкритті цих культурно-просвітницьких установ саме там, де в них відчуватиме потребу населення [5, арк. 63–63 зв.]. 5 липня 1917 р. відбулася нарада з позашкільної освіти при Козелецькій повітській земській управі. Учасники наради прийшли до висновку, що в кожному повіті мала бути створена мережа народних будинків. На їхнє облаштування кошти виділялися б таким чином: $\frac{1}{4}$ – надавала місцева громада, $\frac{1}{4}$ – повітове земство, $\frac{1}{4}$ – губернське земство і ще $\frac{1}{4}$ становила довгострокова позика останнього [20, с. 6–8]. Отже, повітові земства, незважаючи на окремі зауваження, загалом підтримали ініціативу губернського земства взяти участь у заснуванні народних будинків і здійснили перші відрахування до спеціальних фондів для їхнього відкриття.

Що ж до практичної реалізації, то ця справа в Чернігівській губернії розвивалася повільно. У газеті «Черниговская земская неделя» вказувалося, що на 1915 р. у губернії діяло лише 3 народні будинки: у селах Галиця Ніжинського, Ново-Басані Козелецького та Митьковка Новозибківського повітів [11, с. 6]. На час підготовки Чернігівською губернською земською управою доповіді про народні будинки до її розгляду було надіслано 13 клопотань про надання допомоги й позик для відкриття цих закладів. Однак більшість з них була неправильно оформлена і не пройшла всі стадії затвердження. Тільки клопотання від суспільних організацій містечка Семенівки і Риловицького сільськогосподарського товариства були направлені губернській управі за рішенням Новозибківських повітових земських зборів. Звернення кредитних товариств – Жукинського Остерського і Бобиницького Мглинського повітів схвалили лише повітові управи [5, арк. 14].

Надалі кількість клопотань від місцевих організацій до повітових земств щодо надання допомоги на відкриття народних будинків збільшилася. Так, Козелецькі повітові земські збори 52-ої чергової сесії 1916 р. розглянули доповідь управи щодо облаштування народних будинків у селах Новому Бикові і Кобижчі. Правління Новобиківського позичково-ощадного товариства прохало підтримати його звернення перед губернським земством про надання йому на побудову народного будинку 3 тис. руб. допомоги і 10 тис. руб. безвідсоткової позики на 10 років. Товариство повідомляло, що воно виділить для цієї потреби земельну ділянку 300 кв. сажнів і 13633 руб. 25 коп. Відповідно до проекту будівля мала бути кам'яною, уміщати всі кооперативні організації, пожежну дружину, бібліотеку-читальню, зал для читань, лекцій, курсів тощо, квартиру для завідуючого і сторожа. Кобижчанське позичково-ощадне товариство також прохало про допомогу, але саме асигнувало лише 1000 руб. Козелецькі повітові земські збори прийняли рішення підтримати клопотання Новобиківського позичково-ощадного товариства, а Кобижчанському рекомендували підготувати нове клопотання відповідно до губернських правил надання допомоги і позик [5, арк. 46, 48–48 зв.; 12, с. 8].

Мглинська повітова земська управа доповідала земським зборам сесії 1916 р. про бажання громади села Луговиця побудувати народний будинок. Для цієї потреби землевласник Б. Вериго обіцяв надати 500 соснових дерев, забезпечити підвезення матеріалів та виділити місце для будівництва [5, арк. 69, 70]. Сосницьке земство зверталося до губернського з проханням надати допомогу для відкриття народних будинків у селах Хлоп'яники, Чепелев і Стольне [5, арк. 51; 14, с. 7]. Кролевецьке повітове земство на початку 1917 р. розглянуло звернення від товариства споживачів у селі Покошичах та кредитного товариства села Чеплеєвка. Однак вони не виконали всіх вимог відповідно до правил видачі допомоги та позик, а тому їхні клопотання залишилися без задоволення [5, арк. 74]. 15 березня 1917 р. відбулося чергове зібрання членів кредитного товариства села Вересоч Ніжинського повіту, на якому голова товариства

підняв питання щодо побудови народного будинку. Зібрання одноголосно схвалило цю пропозицію [15, с. 6]. З такою ж ініціативою виступило Веркївське кредитне товариство. Його клопотання підтримало повітове земство і прийняло рішення звернутися до губернського за отриманням субсидії і позики [5, арк. 31–32].

Чернігівські губернські земські збори на засіданні 21 травня 1917 р. обговорювали питання про увіковічення пам'яті В. Хижняка, який помер у ніч з 27 на 28 лютого 1917 р. Було запропоновано відкрити народний будинок або в селі Кезях, де тривалий час жив землець, або ж у Чернігові. Не дійшовши до єдиної думки, земські діячі ухвалили передати це питання для додаткового вивчення спеціальній комісії [6, с. 3–5]. 26 травня 1917 р. на екстреному засіданні Козелецької повітової земської збори прийняли постанову доручити управі розробити до наступної сесії проект мережі народних будинків [4, арк. 13 зв.].

На початку 1917 р. носівські кооперативи Ніжинського повіту вирішили взяти участь у поширенні освіти серед населення. Першим заходом мала стати організація народного будинку. Вони прохали земство посприяти «цьому культурному об'єднанню, що веде до морального і матеріального підйому селянства» [13, с. 6]. Пізніше на сторінках «Черниговской земской газеты» з'явилася публікація, в якій розповідалося про організацію та досягнення Носівського народного будинку. Зокрема, вказувалося, що з початком революції місцева інтелігенція зорганізувалася у товариство «Носівський народний будинок». Він мав успіх серед селянства. Членами товариства записалося не менше 200 чол. Правління орендувало невеликий будинок, однак ще недобудований і шукало кошти для будівництва власного приміщення. Правління товариства утворило кілька комісій: лекційну, театральну, педагогічну, бібліотечну та комісію по облаштуванню кінематографа. Лекційна комісія у приміщеннях 6 земських шкіл кожного святкового дня влаштовувала читання для населення, переважно щодо поточної ситуації в країні. У цих же школах були газети для безкоштовного користування селян. Бібліотечна комісія відбирала книги і брошури для населення, переглядала каталог книг земської бібліотеки, передплачувала газети. Земська бібліотека на той час отримувала понад 10 газет (київські, московські, петроградські тощо). Театральна комісія організувала спектаклі й концерти. Після першого спектаклю було очевидно, що підбір складу трупі був дуже демократичний. Один із глядачів відмітив: «Тепер бачу, що й без гудзиків людина може грати на сцені» [2, с. 6–7]. Концерт складався зі змішаного російсько-українського репертуару. Не досить вдало йшла робота лише педагогічної комісії. Остання запланувала організувати недільну школу. Але зайняті роботою селяни не записувалися на навчання. Тому було прийнято рішення перенести навчання на зимовий період [2, с. 7]. Отже, діяльність Носівського народного будинку була чітко розпланована по комісіях. Їх робота була порівняно добре налагоджена, незважаючи на відсутність власного приміщення.

Таким чином, на початок ХХ ст. набуло актуальності питання організації культурного дозвілля населення та створення умов для застосування комплексного підходу до позашкільної освіти дорослих. Таку функцію мали виконувати народні будинки. Чернігівською губернською земською управою було вивчено досвід інших земств Російської імперії з організації народних будинків, складено для них власний статут і розроблено правила видачі субсидій та безвідсоткових позик для їхнього фінансування. Відповідно до правил ініціатива створення народних будинків та частина фінансових втрат покладалася на місцева населення та організації. Звичайно, не всі вони мали необхідні кошти, а тому це не сприяло розвитку справи. Упродовж 1915–1917 рр. з'явилися тільки перші поодинокі народні будинки. Після долучення губернського земства до їхнього фінансування повітові земські управи почали отримувати звернення від місцевих організацій про надання їм допомоги. Однак чимало цих клопотань не відповідали вимогам губернського земства і залишалися без задоволення. Утім, приклад Носівського народного будинку доводить здатність місцевої інтелігенції налагодити культурно-просвітницьку роботу та вказує на певний попит населення на такі установи.

1. Б. Глуховское очередное земское собрание. (Окончание) / Б. // Черниговская земская неделя (далі – ЧЗН). – 1916. – №47 (18 ноября). – С. 3–4.

2. Дальский И. м. Носовка, Нежинск. у. / И. Дальский // Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ). – 1917. – №44 (13 июня). – С. 6–7.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 140, оп. 1, спр. 59, 140 арк.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 2, спр. 855, 46 арк.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. 140, оп. 1, спр. 73, 88 арк.
6. Журнал заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 52-й очередной сессии 1916 года. – Чернигов, 1917, 11 с.
7. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 51 очередной сессии 1915 г., состоявшейся 31 января – 11 февраля 1916 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1916. – 138 с. + приложения.
8. Земское самоуправление в России, 1864–1918 : в 2 кн. / [отв. ред. Н.Г. Королева ; Ин-т рос. истории РАН]. – М. : Наука, 2005. – Кн. 2. : 1905–1918. – 2005. – 384 с.
9. Кисилевич Ф. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание. (Продолжение) / Ф. Кисилевич // ЧЗН. – 1916. – №27 (1 июля). – С. 4–6.
10. Могилянський Мих. Очередная задача земства. (Устройство народных домов) / Мих. Могилянський // ЧЗН. – 1915. – №5 (30 января). – С. 1–2.
11. Народные дома // ЧЗН. – 1915. – №31 (31 июля). – С. 6.
12. Народный дом в м. Новый-Быков // ЧЗН. – 1916. – №4 (22 января). – С. 8.
13. «Неж». О преподавании в школах на украинском языке. (Докладная записка Носовских Кооперативов Нежинскому Уездному Земскому Собранию) // ЧЗГ. – 1917. – №7 (24 января). – С. 6–7.
14. По Черниговской губернии // ЧЗН. – 1915. – №34 (21 августа). – С. 7.
15. Р. с. Вересоч, Нежинского у. / Р. // ЧЗГ. – 1917. – №25 (28 марта). – С. 6.
16. «Рус Вед.». Мероприятия к насаждению трезвости / «Рус. Вед.» // ЧЗН. – 1915. – №16 (17 апреля). – С. 12–13.
17. Серополко С.О. Внешкольное образование и народный учитель / С.О. Серополко // Школа, земство и учитель / [под ред. О.Н. Смирнова]. – М. : Издательство журнала «народный учитель», 1911. – С. 32–53.
18. Совецание земских деятелей // ЧЗН. – 1915. – №30 (24 июля). – С. 7.
19. Совецание по внешкольному образованию // ЧЗН. – 1915. – №33 (14 августа). – С. 6–7.
20. Совецание по внешкольному образованию при Козелецкой уездной земской управе // ЧЗГ. – 1917. – №55 (21 июля). – С. 6–8.
21. Трутовский В. Современное земство / В. Трутовский. – Петроград : Издание П.И. Певина, 1914. – 288 с.
22. Чарнолуцкий В.Н. Земство и внешкольное образование / В.Н. Чарнолуцкий // Юбилейный земский сборник. 1864–1914. / [под ред. Б.Б. Веселовского и З.Г. Френкеля]. – СПб. : Издание т-ва О.Н. Поповой, 1914. – С. 370–390.

В статъе рассматривается проблема открытия на Черниговщине народных домов. Внимание сосредотачивается на изучении Черниговской губернской земской управой существующих проектов организации народных домов, разработке устава и правил финансирования этих культурно-просветительских учреждений и открытии первых народных домов.

Ключевые слова: народный дом, внешкольное образование, проект, губернское земство, уездные земства.

This article is dedicated to the problem of the opening of community clubs in the Chernihiv Province. The author describes how the Chernihiv province local council's executive board assessed the existing projects of community clubs' establishment, how it worked on the corresponding statute and the funding policy for those cultural and educational institutions and how the first community clubs were opened.

Key words: community clubs, non-school education, project, province local council, district local councils.